

PRESUPPOZITSIYA VA TAGMA’NONING LINGVOPRAGMATIK JIHATLARI

Hujumova Kamola Obidjon qizi

Jizzax davlat pedagogika universiteti

kamolahunumova4@gmail.com

+998911881088

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.23773353>

Annotatsiya. Mazkur maqolada presuppozitsiya va tagma’noning lingvopragmatik tabiati, ularning nutqiy muloqotdagi funksional o‘rni hamda mazmun hosil qilish mexanizmlari yoritiladi. Presuppozitsiyaning gapning semantik-pragmatik fonini tashkil etuvchi oldindan qabul qilingan bilim sifatidagi xususiyati, tagma’noning esa kommunikativ vaziyat, so‘zlovchi maqsadi va kontekst asosida shakllanuvchi yashirin mazmun sifatidagi tabiati tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari presuppozitsiya va tagma’noni bir-biridan farqlashda kontekst, umumiy bilimlar fondi, kommunikativ maqsad va inferensiyaning hal qiluvchi mezon ekanini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: presuppozitsiya, tagma’no, implikatura, pragmatika, kontekst, inferensiya, yashirin ma’no, nutqiy akt, diskurs, tarjima.

Аннотация. В статье рассматриваются лингвопрагматическая природа пресуппозиции и имплицитного смысла, их функциональная роль в речевом общении и механизмы смыслообразования. Пресуппозиция анализируется как предварительно предполагаемое знание, формирующее семантико-прагматический фон высказывания, тогда как скрытый смысл интерпретируется как дополнительное значение, возникающее на основе коммуникативной ситуации, интенции говорящего и контекста.

Ключевые слова: пресуппозиция, импликатура, скрытый смысл, прагматика, контекст, инференция, речевой акт, дискурс, перевод.

Abstract. This article examines the linguopragmatic nature of presupposition and implicit meaning, their functional role in verbal communication, and the mechanisms through which hidden meanings are constructed. Presupposition is treated as background knowledge conventionally or contextually taken for granted, whereas implicit meaning is interpreted as additional content inferred from the communicative situation, the speaker’s intention, and contextual clues.

Keywords: presupposition, implicature, implicit meaning, pragmatics, context, inference, speech act, discourse, translation.

KIRISH

Til birliklarining mazmuni faqat lug‘aviy va grammatik ma’no bilan cheklanmaydi. Real muloqot jarayonida so‘zlovchi ko‘pincha aytilgan gapdan ko‘ra ko‘proq axborot uzatadi, tinglovchi esa ushbu qo‘shimcha mazmunni kontekst, umumiy bilimlar, vaziyat va kommunikativ maqsadga tayangan holda anglaydi. Shu sababli zamonaviy tilshunoslikda matn va nutqni pragmatik nuqtayi nazardan o‘rganish alohida ahamiyat kasb etadi. Pragmatika til belgilari bilan ulardan foydalanuvchi shaxs, kommunikativ vaziyat va maqsad o‘rtasidagi munosabatlarni tadqiq etar ekan, presuppozitsiya hamda tagma’no ushbu munosabatlarning eng muhim ko‘rinishlaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

Presuppozitsiya termini, umumiy ma’noda, so‘zlovchi tomonidan gap aytilishidan oldin mavjud deb qabul qilinadigan yoki tinglovchi bilan baham ko‘riladi deb taxmin qilinadigan fon bilimini anglatadi. Masalan, “Akmal yana kech qoldi” jumlasida Akmalning avval ham kech qolganligi presuppozitsiya qilinadi. Tagma’no esa nutqda bevosita ifodalanmagan, biroq kontekst va kommunikativ tamoyillar yordamida anglashiladigan qo‘shimcha ma’nodir. Masalan, “Bu yer biroz sovuq ekan” gapi muayyan vaziyatda shunchaki harorat haqida xabar bermasdan, “derazani yoping” yoki “isitgichni yoqing” kabi bilvosita iltimosni ham anglatishi mumkin. Demak, mazkur ikki hodisa yashirin axborot bilan bog‘liq bo‘lsa-da, ularning shakllanish manbalari va inferensiya xususiyatlari bir xil emas.

Maqolaning maqsadi presuppozitsiya va tagma’noning lingvopragmatik mohiyatini tizimli yoritish, ularning umumiy va farqli jihatlarini aniqlash, o‘zbek va ingliz tillaridagi misollar orqali namoyon bo‘lish mexanizmlarini ko‘rsatish hamda tarjima va diskurs tahlilidagi ahamiyatini asoslashdan iborat. Tadqiqotda tavsifiy, qiyosiy, kontekstual va pragmatik tahlil usullaridan foydalanildi.

PRESUPPOZITSIYANING LINGVOPRAGMATIK TABIATI

Presuppozitsiya semantika va pragmatika kesishmasida joylashgan murakkab hodisadir. P. Strawson presuppozitsiyani gapning rost yoki yolg‘on bo‘lishidan oldin bajarilishi lozim bo‘lgan fon sharti sifatida ko‘rgan bo‘lsa, R. Stalnaker uni so‘zlovchi va tinglovchi tomonidan umumiy kommunikativ fonda qabul qilingan taxminlar tizimi bilan bog‘laydi. Pragmatik yondashuvda presuppozitsiya gap tarkibidagi ma’lum indikatorlar orqali faollashadi, biroq uning to‘liq talqini kommunikanlarning bilimlari va vaziyatga bevosita bog‘liq bo‘ladi.

Presuppozitsiyaning muhim belgilaridan biri uning inkor shaklida ham ko‘pincha saqlanib qolishidir. Masalan, “Dilnoza chekishni tashladi” va “Dilnoza chekishni tashlamadi” jumllarining har ikkalasida ham “Dilnoza ilgari chekardi” mazmuni fon axboroti sifatida mavjud. Bu xususiyat presuppozitsiyani oddiy mantiqiy xulosadan farqlashga yordam beradi. Shuningdek, presuppozitsiya ko‘pincha gapning asosiy axborot markazida emas, balki kommunikativ fonida joylashadi. Tinglovchi ushbu fonni qabul qilgan taqdirdagina gapning yangi axborot qismini to‘laqonli tushunadi.

Til tizimida presuppozitsiyani faollashtiruvchi vositalar presuppozitsiya triggerlari deb yuritiladi. Ularga faktiv fe‘llar (bilmoq, anglamoq, afsuslanmoq), holat o‘zgarishini bildiruvchi fe‘llar (boshlamoq, davom ettirmoq, to‘xtatmoq), takroriylik ko‘rsatkichlari (yana, qayta), aniqlik bildiruvchi birliklar, temporal ergash gaplar, qiyosiy konstruksiyalar va ayrim savol shakllari kiradi. Ingliz tilida “realize”, “regret”, “stop”, “continue”, “again”, “even”, “too” kabi birliklar ko‘pincha presuppozitsion ma’no hosil qiladi. O‘zbek tilida esa “yana”, “ham”, “qayta”, “to‘xtadi”, “davom etdi”, “afsuski” kabi birliklar shunday vazifani bajarishi mumkin.

Trigger turi	O‘zbekcha misol	Presuppozitsiya	Inglizcha misol
Takroriy birlik	U yana Toshkentga bordi.	U ilgari ham Toshkentga borgan.	He went to Tashkent again.
Holat o‘zgarishi	Malika yig‘lashni to‘xtatdi.	Malika avval yig‘layotgan edi.	Malika stopped crying.

Faktiv fe‘l	U xato qilganini angladi.	U xato qilgan.	He realized that he had made a mistake.
Qo‘shimcha ishtirok	Zarina ham yig‘ilishga keldi.	Zarinadan boshqa kamida bir kishi kelgan.	Zarina also came to the meeting.

Jadvaldagi misollar presuppozitsiyaning muayyan leksik yoki grammatik vositalar orqali muntazam ravishda yuzaga kelishini ko‘rsatadi. Biroq presuppozitsiya har doim ham qat’iy shaklda saqlanib qolmaydi. Kontekst ayrim hollarda uni bekor qilishi yoki qayta talqin qilishi mumkin. Masalan, “Agar u ilgari chekmagan bo‘lsa, demak u chekishni tashlagan emas” kabi metalingvistik kontekst “tashlamoq” fe‘lining odatiy presuppozitsiyasini cheklaydi. Demak, presuppozitsiya trigger bilan bog‘liq bo‘lsa-da, yakuniy talqin baribir pragmatik vaziyatga tayanadi.

TAGMA’NO VA IMPLIKATURANING PRAGMATIK MOHIYATI

Tagma’no tushunchasi o‘zbek tilshunosligida ko‘pincha matn ostida anglashiladigan, bevosita ifodalanmagan, biroq nutq vaziyati yordamida tiklanadigan qo‘shimcha mazmunni ifodalash uchun qo‘llanadi. Xalqaro pragmatik tadqiqotlarda unga eng yaqin tushunchalardan biri implikatura hisoblanadi. H. P. Grice tomonidan ishlab chiqilgan suhbat implikaturasi nazariyasiga ko‘ra, kommunikantlar odatda hamkorlik tamoyiliga rioya qiladilar va muloqotda miqdor, sifat, munosabat hamda usul kabi maksimalarga tayangan holda ma’no almashadilar. So‘zlovchi ushbu maksimalardan birini ataylab buzgan yoki yuzaki jihatdan bajarmagandek ko‘ringanida tinglovchi qo‘shimcha xulosa chiqaradi.

Masalan, A: “Seminarga hamma keldimi?” B: “Aziza keldi.” javobida B bevosita “hamma kelmadi” demaydi. Biroq miqdor maksimaliga tayangan tinglovchi agar hamma kelganida B bu haqda to‘liq javob berishi mumkin edi, degan inferensiya asosida “boshqalarning kelgani noma’lum yoki hamma kelmagan” degan tagma’noni anglaydi. Ingliz tilidagi “Some students passed the exam” jumlasini ham odatiy sharoitda “not all students passed” implikaturasini yuzaga keltirishi mumkin. Biroq bu ma’no presuppozitsiyadan farqli ravishda bekor qilinadi: “Some students passed the exam; in fact, all of them did.” Bu gap mantiqan mumkin, chunki “some”dan kelib chiqadigan “not all” ma’nosi konversatsion implikatura bo‘lib, qat’iy semantik mazmun emas.

Tagma’ning shakllanishida nutqiy vaziyat, intonatsiya, kommunikantlar o‘rtasidagi munosabat, ijtimoiy rol, madaniy me’yorlar va umumiy bilimlar muhim o‘rin tutadi. “Choy ham sovib qoldi” degan gap oilaviy suhbatda “gapni yakunlab, choy ichaylik” ma’nosini, mehmon kutish vaziyatida esa “marhamat, choydan oling” yoki “choyni almashtiraylik” kabi turlicha qo‘shimcha ma’nolarni anglatishi mumkin. Shunday ekan, tagma’no til birligining o‘zidan ko‘ra ko‘proq uning real qo‘llanish sharoitida yuzaga chiqadi.

PRESUPPOZITSIYA VA TAGMA’NONING O‘XSHASH HAMDA FARQLI JIHATLARI

Presuppozitsiya va tagma’no yashirin axborot bilan bog‘liq bo‘lganligi sababli amaliy tahlilda ko‘pincha bir-biriga yaqinlashtiriladi. Ularning umumiy jihati shundaki, har ikkisi ham gapning yuzaki shaklida to‘liq ifodalanmaydigan ma’noni anglatadi va tinglovchidan ma’lum darajada

inferensiya talab qiladi. Bundan tashqari, ikkala hodisani tushunishda ham kontekst va umumiy bilimlar fondi muhim hisoblanadi. Biroq ularning kommunikativ maqomi turlicha.

Birinchidan, presuppozitsiya odatda gapning fon taxmini sifatida mavjud bo‘ladi, tagma‘no esa muloqot jarayonida hosil qilinadigan qo‘shimcha kommunikativ xulosadir. Ikkinchidan, presuppozitsiya ko‘pincha ma‘lum leksik-grammatik triggerlar bilan bog‘liq bo‘ladi; tagma‘no esa aynan bitta formal vositaga bog‘lanmaydi va kontekst orqali shakllanadi. Uchinchidan, presuppozitsiya inkor ostida ham saqlanish xususiyatiga ega bo‘lsa, suhbat implikaturasi ko‘pincha bekor qilinishi mumkin. To‘rtinchidan, presuppozitsiya so‘zlovchi va tinglovchining umumiy bilimlar bazasiga tayanadi, tagma‘no esa Grice tamoyili doirasida so‘zlovchining maqsadini tiklashga ko‘proq bog‘liq.

Mezon	Presuppozitsiya	Tagma‘no / implikatura
Asosiy manba	Fon bilim va presuppozitsiya triggeri	Kontekst, nutqiy maqsad va inferensiya
Inkor ostida	Ko‘pincha saqlanadi	Ko‘pincha bekor qilinishi mumkin
Formal belgi	Ko‘p hollarda mavjud	Majburiy emas
Kommunikativ status	Oldindan qabul qilingan axborot	Qo‘shimcha, yashirin xulosa
Talqin	Nisbatan barqaror	Vaziyatga kuchli bog‘liq

NUTQIY AKTLARDA YASHIRIN MA‘NONING YUZAGA CHIQISHI

Presuppozitsiya va tagma‘no nutqiy aktlar nazariyasi bilan ham bevosita aloqador. J. Austin va J. Searle tomonidan ishlab chiqilgan nutqiy aktlar yondashuvida har bir gap nafaqat ma‘lumot uzatadi, balki muayyan kommunikativ harakatni amalga oshiradi. Ayniqsa, bilvosita nutqiy aktlarda literal ma‘no bilan kommunikativ maqsad o‘rtasida farq paydo bo‘ladi. Masalan, “Derazani yopib qo‘ya olasizmi?” shaklan qobiliyat haqidagi so‘roq gap bo‘lsa-da, real vaziyatda iltimos aktini bajaradi. Bu yerda tinglovchi so‘zlovchining asl maqsadini pragmatik inferensiya orqali anglaydi.

Shunga o‘xshash tarzda, “Siz hali ham shu masala ustida ishlayapsizmi?” savolida “hali ham” birligi oldingi davrda ham ish davom etganligini presuppozitsiya qiladi. Biroq ayni savolning ohangi va vaziyatiga qarab “ish juda cho‘zilib ketdi” yoki “natija kutilyapti” kabi tagma‘nolar ham paydo bo‘lishi mumkin. Demak, bitta nutqiy birlik bir vaqtning o‘zida ham presuppozitsion, ham implikativ mazmunni tashishi ehtimoldan xoli emas. Tahlilda ularni ajratish uchun qaysi ma‘no formal trigger orqali, qaysi ma‘no esa kontekstual xulosa orqali yuzaga kelayotganini aniqlash lozim.

Badiiy matnlarda bu hodisalar obraz yaratish, psixologik holatni ifodalash, kinoya, istehzo, konflikt va muallif pozitsiyasini bilvosita berish uchun juda samarali vosita sanaladi. Qahramonning “Siz ham nihoyat kelibsiz-da” kabi replikasi “kelishingiz kutilgan edi” presuppozitsiyasini saqlashi bilan birga intonatsiya va kontekstga qarab norozilik, istehzo yoki yengillik kabi tagma‘nolarni ham yuzaga keltiradi. Shu bois badiiy diskursni pragmatik tahlil qilishda faqat gapning lug‘aviy mazmuniga emas, balki uning ostidagi kommunikativ qatlamlarga ham e‘tibor qaratish zarur.

O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA QIYOSIY KO‘RINISHLAR

O‘zbek va ingliz tillarida presuppozitsiya hamda tagma’no umumiy pragmatik tamoyillarga bo‘ysunsa-da, ularning til vositalari va madaniy talqini ayrim farqlarga ega. Ingliz tilida artikllar, aniqlik kategoriyasi, yordamchi fe’llar va qat’iy sintaktik tartib ayrim presuppozitsiyalarni grammatik jihatdan aniqroq ko‘rsatishi mumkin. O‘zbek tilida esa egalik, yuklamalar, so‘z tartibi, modal birliklar va kontekst ko‘proq rol o‘ynaydi. Masalan, “The king of France is bald” kabi klassik misolda aniq artikl “the” ma’lum referentning mavjudligini oldindan qabul qilishga undaydi. O‘zbek tilida bunday aniqlik ko‘pincha leksik va kontekstual vositalar bilan ifodalanadi.

Yuklamalar ham yashirin ma’no hosil qilishda muhimdir. “U ham keldi” gapidagi “ham” kamida yana bir shaxs kelganini presuppozitsiya qiladi. Ingliz tilidagi “He also came” yoki “He came too” konstruktsiyalari shunga yaqin vazifani bajaradi. Biroq tagma’no darajasida madaniy farqlar sezilarli bo‘lishi mumkin. Masalan, o‘zbek nutq madaniyatida bevosita rad javobidan qochish, hurmat va muomala yumshoqligini saqlash maqsadida bilvosita gaplar ko‘p qo‘llanadi. “Ko‘ramiz”, “bir maslahatlashib olaylik”, “vaqtga qarab” kabi iboralar ayrim vaziyatlarda to‘g‘ridan-to‘g‘ri “yo‘q” degan javob o‘rnida pragmatik yumshatish vazifasini bajarishi mumkin. Bunday tagma’noni boshqa tilga tarjima qilishda literal ekvivalent yetarli bo‘lmasligi ehtimoli yuqori.

Ingliz madaniyatida ham indirectness keng uchraydi. Masalan, “That’s an interesting idea” jumlasida doimo ijobiy bahoni anglatmaydi; muayyan intonatsiya va vaziyatda u ehtiyotkorona shubha yoki rad etishni ifodalashi mumkin. Tarjimon ushbu tagma’noni aniqlash uchun replikalar ketma-ketligi, personajlar munosabati va diskursiv kontekstni hisobga olishi lozim. Shunday qilib, qiyosiy pragmatika yashirin ma’no til tizimi bilan birga madaniy kommunikativ me’yorlar orqali ham shakllanishini ko‘rsatadi.

MUHOKAMA

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, presuppozitsiya va tagma’no bir-birini to‘ldiruvchi, biroq metodologik jihatdan farqlanishi lozim bo‘lgan hodisalardir. Presuppozitsiyani aniqlashda triggerlar, inkor ostida saqlanish va umumiy bilimlar fondi muhim mezon bo‘lsa, tagma’noni aniqlashda kommunikativ maqsad, kontekstual moslik, hamkorlik tamoyili va bekor qilinish imkoniyati asosiy mezon vazifasini bajaradi. Shu bilan birga, real diskursda bu ikki qatlam ko‘pincha ustma-ust tushadi. Bir gap ma’lum axborotni presuppozitsiya qilib, ayni paytda boshqa qo‘shimcha xulosani implikatura tarzida yuzaga keltirishi mumkin.

Masalan, “U yana va‘da berdi” jumlasida “u avval ham va‘da bergan” presuppozitsiyasi mavjud. Agar gap umidsizlik ohangida aytilgan bo‘lsa, “uning va‘dasiga ishonish qiyin” degan tagma’no ham paydo bo‘lishi mumkin. Birinchi ma’no “yana” triggeri bilan bog‘liq nisbatan barqaror fon axborotidir; ikkinchi ma’no esa kontekst, intonatsiya va oldingi tajribadan kelib chiqadigan inferensiyadir. Mazkur misol lingvopragmatik tahlilda ma’no qatlamlarini alohida ko‘rib chiqish zarurligini yaqqol namoyish etadi.

Til o‘qitish jarayonida ham ushbu hodisalarni tushuntirish katta amaliy ahamiyatga ega. Chet tilini o‘rganuvchi shaxs grammatik va lug‘aviy bilimga ega bo‘lsa ham, presuppozitsiya va implikaturani anglay olmasa, real muloqotdagi niyat, kinoya, bilvosita iltimos yoki muloyim rad

etishni noto‘g‘ri talqin qilishi mumkin. Shuning uchun pragmatik kompetensiyani rivojlantirishda kontekstual dialoglar, rol o‘yinlari, autentik matnlar, tarjima topshiriqlari va yashirin ma‘noni aniqlashga qaratilgan mashqlardan foydalanish maqsadga muvofiq.

XULOSA

Presuppozitsiya va tagma‘no tilning yashirin mazmun hosil qilish imkoniyatlarini namoyon etuvchi asosiy lingvopragmatik hodisalardandir. Presuppozitsiya so‘zlovchi tomonidan oldindan mavjud deb qabul qilinadigan fon axborotini ifodalab, ko‘pincha muayyan leksik va grammatik triggerlar vositasida faollashadi. Tagma‘no esa bevosita ifodalanmagan, biroq kontekst, kommunikativ maqsad va inferensiya orqali tiklanadigan qo‘shimcha mazmundir. Ularning o‘xshashligi yashirin axborot bilan bog‘liqligida namoyon bo‘lsa, farqi axborotning kommunikativ statusi, bekor qilinish xususiyati, formal triggerga bog‘liqligi va kontekstual inferensiya darajasida ko‘rinadi.

O‘zbek va ingliz tillari misollari yashirin ma‘noning universal pragmatik tamoyillarga tayanishi bilan birga, til strukturasi va madaniy muloqot me‘yorlari ta‘sirida o‘ziga xos shakllanishini ko‘rsatadi. Tarjimada ushbu qatlamlarni saqlash pragmatik muvofiqlikning muhim sharti hisoblanadi. Kelgusida presuppozitsiya va tagma‘noni badiiy matn, media diskurs, pedagogik muloqot va tarjima korpuslari asosida empirik o‘rganish mazkur hodisalarning milliy-madaniy xususiyatlarini yanada aniqroq ochib berishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Austin, J. L. (1962). *How to Do Things with Words*. Oxford: Clarendon Press.
2. Grice, H. P. (1975). *Logic and conversation*. In P. Cole & J. L. Morgan (Eds.), *Syntax and Semantics*, Vol. 3: *Speech Acts* (pp. 41–58). New York: Academic Press.
3. Karttunen, L. (1973). *Presuppositions of compound sentences*. *Linguistic Inquiry*, 4(2), 169–193.
4. Levinson, S. C. (1983). *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.
5. Searle, J. R. (1969). *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
6. Stalnaker, R. C. (1974). *Pragmatic presuppositions*. In M. K. Munitz & P. K. Unger (Eds.), *Semantics and Philosophy* (pp. 197–213). New York: New York University Press.
7. Strawson, P. F. (1950). *On referring*. *Mind*, 59(235), 320–344.
8. Yule, G. (1996). *Pragmatics*. Oxford: Oxford University Press.
9. Gazdar, G. (1979). *Pragmatics: Implicature, Presupposition and Logical Form*. New York: Academic Press.
10. Brown, P., & Levinson, S. C. (1987). *Politeness: Some Universals in Language Usage*. Cambridge: Cambridge University Press.
11. Mey, J. L. (2001). *Pragmatics: An Introduction* (2nd ed.). Oxford: Blackwell.
12. Cruse, A. (2011). *Meaning in Language: An Introduction to Semantics and Pragmatics* (3rd ed.). Oxford: Oxford University Press.